

Barbara Chmielewska¹

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

Wpływ członkostwa Polski w UE na sytuację ekonomiczną małych gospodarstw oraz rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

Impact of Polish membership in the EU on the economic situation of small farms and the entrepreneurship development in rural areas

Synopsis. Okres integracji Polski z Unią Europejską cechuje wzrost dochodów gospodarstw domowych rolników, ale także ich zróżnicowanie. Dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników ogółem w grupie obszarowej 20 ha i więcej jest wyższy około 2,0 razy niż w grupie 1-5 ha, a dochód z gospodarstwa rolnego analogicznie około 2,7 razy. Natomiast w gospodarstwach małych dochody pozarolnicze są wyższe niż w dużych. Jedną z przyczyn są dopłaty obszarowe przyznawane do każdego hektara gruntów utrzymanych w dobrej kulturze. Z dopłat najmniej skorzystały gospodarstwa o małym obszarze. Gospodarstwa małe uzupełniają niskie dochody z rolnictwa dochodami z pracy pozarolniczej. Integracja z UE wzmocniła wpływ obszaru gospodarstwa na sytuację dochodową rodzin rolniczych oraz miała pozytywny wpływ na rozwój różnych form zarobkowania poza rolnictwem. Podstawowe znaczenie dla poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej rodzin rolniczych ma rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw, spółdzielczości oraz grup producentów. Pozytywne efekty może mieć także wdrażanie programów odnowy wsi.

Słowa kluczowe: gospodarstwa domowe rolników, gospodarstwa małe, dochód, pozarolnicze źródła dochodów.

Abstract. The period since the Polish integration with the European Union has been characterized by an increase in household income of farmers and also by income diversity. The household disposable income of farmers in the area group of 20 hectares or more is about 2.0 times higher than in the 1-5 hectare group and the farm income is similarly about 2.7 times higher. However, non-farm incomes in small farms are higher than in bigger ones. One of the reasons are the area payments granted to each hectare of land in good cultivation. Small households benefited from the area payments the least. Small farms supplement low incomes from farming with income from work outside agriculture. Integration with the EU has reinforced the farm area impact on income situation of farming families and had a positive impact on the development of various forms of earnings outside agriculture. Essential for improving the social and economic situation of farming families is the development of small and medium enterprises, cooperatives and producer groups. Positive effects can also bring an implementation of rural renewal schemes.

Key words: farm households, small farms, income, non-farm income sources.

¹ Dr inż., adres: ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, e-mail: chmielewska@ierigz.waw.pl.

Wprowadzenie

Jednym z podstawowych kryteriów kwalifikacji gospodarstw jest ich obszar. „W Europie panuje powszechna zgoda, że małe gospodarstwa rolne lub gospodarstwa niskotowarowe, to takie, które prowadzą działalność rolniczą na obszarze 5 ha lub mniejszym” [Niskotowarowa... 2010]. Także w Polsce funkcjonuje pojęcie gospodarstwa małego w odniesieniu do obszaru. „Polska charakteryzuje się strukturą rolnictwa, w której dominują małe gospodarstwa o powierzchni do 5 ha, w dużej mierze produkujące żywność na własne potrzeby” [Dąbrowska i Zielińska 2008].

Integracja Polski z Unią Europejską i objęcie polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną przyczyniło się do poprawy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolniczych, głównie dzięki płatnościom obszarowym. Jednocześnie nastąpił wzrost zróżnicowania dochodów rolniczych między gospodarstwami o różnym obszarze, gdyż dopłaty przysługują do każdego hektara gruntów utrzymanych w dobrej kulturze. Toteż najmniej „skorzystały” gospodarstwa o małym obszarze. Dla nich szansą uzupełniania niskich dochodów z rolnictwa stało się zarobkowanie pozarolnicze. Niestety, znaczącą barierą tej formy poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej rodzin rolniczych jest słabo rozwinięty pozarolniczy rynek pracy, zwłaszcza na obszarach wiejskich. Dlatego bardzo ważny jest rozwój różnych form zarobkowania zarówno w rolnictwie (grup producentów rolnych czy spółdzielczości) jak i poza rolnictwem (sektora małych i średnich przedsiębiorstw).

Na obszarach wiejskich, zwłaszcza oddalonych od miast i szlaków komunikacyjnych, coraz częściej występują braki podstawowych usług, ośrodków oświaty czy kultury, co sprzyja wyludnianiu się tych terenów. Zjawiska, które obecnie mają miejsce na polskiej wsi występowały wcześniej w rozwiniętych krajach zachodnich, które wobec degradacji środowiskowej i społecznej obszarów wiejskich zaczęły wprowadzać programy odnowy wsi.

W badaniu posłużono się metodą analizy pierwotnych i wtórnych danych statystycznych GUS.

Dochody małych gospodarstw²

Gospodarstwa rolnicze o różnym obszarze cechuje wysoki dysparytet dochodowy. W okresie integracji z UE (2005-2008) poprawiła się sytuacja dochodowa wszystkich gospodarstw rolnych, ale wysoki dysparytet utrzymał się. Dochód rozporządzalny gospodarstw najmniejszych (1-5 ha) wzrósł o 61,5%, a największych (20 ha i więcej) o 58,2%. Mimo wyższej dynamiki wzrostu w gospodarstwach małych relacje dochodów gospodarstw różniących się obszarem pozostały na zbliżonym poziomie. W 2005 r. dochód rozporządzalny gospodarstw małych stanowił zaledwie 47,6% dochodu rozporządzalnego gospodarstw największych (20 ha i więcej), a w 2008 r. 48,6% (wzrost wartości wskaźnika zaledwie o 1 punkt procentowy, tabela 1).

W okresie akcesji do UE przeważały czynniki sprzyjające wzrostowi dochodów rolniczych, wśród których znaczącą pozycję zajmowały różne formy wsparcia finansowego w ramach WPR, skierowane do sektora rolno-spożywczego, gospodarstw rolników oraz na obszary wiejskie. Bezpośrednio do budżetu gospodarstw trafiały kwoty przyznawane w

² Materiał empiryczny stanowią dane GUS, według grup obszarowych, na próbie około 2 tys. gospodarstw, więc wyniki mogą nieco różnić się od wyników podawanych przez inne źródła.

ramach płatności obszarowych. W badaniach budżetów gospodarstw domowych uwzględniane są one w pozycji dochód z gospodarstwa rolnego. Dzięki płatnościom dochody z indywidualnego gospodarstwa rolnego wykazały, w latach 2005-2008, wysoką dynamikę wzrostu, w gospodarstwach małych (1-5 ha) o 80,6% i w dużych (20 ha i więcej) o 61,9%. Jednak, mimo znacznie wyższej dynamiki wzrostu dochodów z rolnictwa w gospodarstwach małych w porównaniu z dużymi, nadal utrzymał się wysoki dysparytet dochodów z tego źródła. W 2005 r. dochód z rolnictwa gospodarstw małych stanowił zaledwie 32,5% dochodu z rolnictwa gospodarstw największych (20 ha i więcej), a w 2008 r. 36,3% (wzrost wartości wskaźnika tylko o 3,8 p.p.). Ta niewielka zmiana relacji dochodów z rolnictwa na korzyść gospodarstw małych wynikała m.in. z zasady naliczania dopłat, które przyznawane są do każdego hektara gruntów utrzymanych w dobrej kulturze rolnej. Gospodarstwa o małym obszarze „korzystały” z tej formy wsparcia w znacznie mniejszej skali niż gospodarstwa o większym obszarze. Ilustrują to także różnice poziomu odsetka dopłat w strukturze dochodu rozporządzalnego (od 3,6% w gospodarstwach 1-5 ha do 16,7% w gospodarstwach 20 ha i więcej) oraz w dochodzie z gospodarstwa rolnego (odpowiednio od 5,9% do 20,3%, tabela 2).

Tabela 1. Przeciętne miesięczne dochody rozporządzalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych rolników w zależności od obszaru gospodarstwa i ich relacje

Table 1. The average monthly disposable incomes per capita in agricultural households by farm area and their relations

Źródła dochodów	Gospodarstwa (powyżej 1 ha) użytkujące grunty o powierzchni, ha, w roku									
	1,00-4,99		5,00-9,99		10,00-14,99		15,00-19,99		20,00 i więcej	
	2005	2008	2005	2008	2005	2008	2005	2008	2005	2008
	przeciętny miesięczny dochód w złotych na osobę									
Ogółem	440,20	710,85	481,69	683,36	537,03	671,33	612,87	808,79	924,35	1462,69
Z gospodarstwa rolnego	241,98	437,13	279,76	414,62	327,22	378,83	426,52	553,04	743,69	1204,25
Z pracy pozarolniczej	79,17	120,65	71,0	111,48	62,76	107,2	56,49	75,37	57,55	105,37
	w procentach, gospodarstwa 20 ha i więcej = 100%									
Ogółem	47,6	48,6	52,1	46,7	58,1	45,9	66,3	55,3	100,0	100,0
Z gospodarstwa rolnego	32,5	36,3	37,6	34,4	44,0	31,5	57,4	45,9	100,0	100,0
Z pracy pozarolniczej	137,6	114,5	123,4	105,8	109,1	101,7	98,2	71,5	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych niepublikowanych GUS przygotowanych na zamówienie IERiGŻ-PIB.

W analizie struktury dochodów gospodarstw domowych według źródła pochodzenia i obszaru gospodarstwa rolnego na uwagę zasługują relacje dochodów pochodzących z rolniczego i pozarolniczego źródła zarobkowania. Są one przeciwieństwem relacji występujących w przypadku dochodów z gospodarstwa rolnego, gdyż dochody z pracy pozarolniczej w gospodarstwach małych i średnich przewyższają takie dochody w gospodarstwach o największym obszarze; wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa

przewaga ta maleje. W 2005 r. przeciętny miesięczny, na 1 osobę, dochód z pracy pozarolniczej w gospodarstwach o najmniejszym obszarze (1-5 ha) przewyższał dochód w gospodarstwach o najwyższym obszarze (20 ha i więcej) o 37,6%; w 2008 r., przewaga ta zmniejszyła się do 14,5%. Ten spadek może być wynikiem gorszych warunków dostępu i gorszej pozycji na pozarolniczym rynku pracy członków rodzin z gospodarstw małych (uboższych) w porównaniu z dużymi (bogatszymi). Wskazuje na to dynamika wzrostu dochodów z pracy najemnej, dwa razy wyższa w gospodarstwach dużych w porównaniu z małymi.

Tabela 2. Poziom i udział dopłat związanych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego w dochodzie rozporządzalnym gospodarstwa domowego rolników

Table 2. Payments associated with running a farm and their share in the farm households disposable incomes

Rok	Gospodarstwa użytkujące grunty o powierzchni, ha				
	1,00-4,99	5,00-9,99	10,00-14,99	15,00-19,99	20,00 i więcej
	przeciętne miesięczne płatności obszarowe, zł/osoba				
2005	3,31	28,33	21,40	44,26	117,93
2008	25,64	58,57	77,79	30,14	244,45
	udział dopłat w dochodzie rozporządzalnym ogółem, %				
2005	0,8	5,9	4,0	7,2	12,8
2008	3,6	8,6	11,6	3,7	16,7
	udział dopłat w dochodzie z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie, %				
2005	1,4	10,1	6,5	10,4	15,9
2008	5,9	14,1	20,5	5,4	20,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych niepublikowanych GUS, które zostały przygotowane przez Departament Statystyki Społecznej GUS na zamówienie IERiGŻ-PIB.

Zróźnicowanie dochodów z pracy pozarolniczej między gospodarstwami o różnym obszarze jest jednym z przykładów tego, jak duże znaczenie dla kształtowania sytuacji ekonomicznej rodzin rolniczych gospodarujących na mniejszym areale użytków rolnych mają pozarolnicze źródła zarobkowania i wiążąca się z tym ich sytuacja na pozarolniczym rynku pracy. Dla ludności rolniczej, z uwagi na słaby rozwój wiejskiej infrastruktury, zwłaszcza komunikacyjnej, istotną kwestią jest lokalizacja dodatkowego miejsca pracy: czy będzie to wieś czy miasto. Ponieważ rynek pracy rozwija się przede wszystkim na terenach zurbanizowanych, w miastach lub wokół nich, rodziny rolnicze mieszkające na terenach bliskich miastu są w znacznie lepszej sytuacji niż osoby mieszkające na terenach oddalonych od skupisk miejskich. Na przykład w województwie mazowieckim prawie 3/4 wszystkich firm zarejestrowanych w systemie REGON zlokalizowanych jest w Warszawie (46,2%) i podregionie warszawskim (23,4%). Natomiast w podregionach oddalonych od Warszawy wskaźnik ten (łącznie z miastami na prawach powiatu) był następujący: w ciechanowsko-płockim 8,1%, w ostrołęcko-siedleckim 10,0%, w radomskim 12,2% [Chmielewska 2009]. Dlatego szczególnie ważna dla poprawy sytuacji dochodowej rodzin powiązanych z rolnictwem, użytkujących grunty o małym lub średnim obszarze, jest aktywizacja peryferyjnych obszarów wiejskich, ze szczególnym ukierunkowaniem na rozwój lokalnego rynku pracy.

Podstawowe możliwości aktywizacji obszarów wiejskich

Rozwój sektora MŚP na obszarach wiejskich szansą na uzupełnienie budżetów gospodarstw małych

Powstawanie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich wiąże się przede wszystkim z rozwojem sektora małych i średnich przedsiębiorstw. W strukturze przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON przeważają mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające do 9 osób, zarówno na wsi, jak i w mieście; stanowią one około 95% ogółu firm. Firmy większe zlokalizowane są częściej na obszarach miejskich. Sektor MŚP na obszarach wiejskich cechuje wyższa mobilność niż na obszarach miejskich. W latach 2003-2008 przybyło na obszarach wiejskich 39,5% nowo zarejestrowanych podmiotów, podczas gdy na obszarach miejskich 20,5%. Niestety wyższy był także wzrost liczby podmiotów wyrejestrowanych: 89,6% wobec 63,6% [Raport o stanie... 2010].

Sektor MŚP w znaczącym stopniu tworzą firmy rodzinne (około 36%). Największy udział firm rodzinnych występuje w takich branżach, jak „Transport i spedycja” (około 50%), „Hotelarstwo i restauracje” (około 50%), „Handel hurtowy i detaliczny” (około 41%) oraz w branży spożywczej (prawie 40%).

W sektorze przedsiębiorstw w zależności od sekcji występuje znaczne zróżnicowanie poziomu ich przeżywalności. „Analizując wskaźniki przeżywalności przedsiębiorstw w dłuższym okresie można zauważyć, że spada on dramatycznie w miarę kolejnych lat prowadzenia działalności gospodarczej. Do 2009 r. przetrwało 76,4% przedsiębiorstw powstałych w 2008 r., natomiast zaledwie 31,4% powstałych w 2004 r. (...) Zdecydowanie najwyższą przeżywalnością (do 2009 r.) charakteryzują się przedsiębiorstwa sekcji „Ochrona zdrowia” (66,7%) oraz „Transport”, „Obsługa nieruchomości i firm”, „Pozostała działalność usługowa” i „Przemysł” (w przedziale 35,7%-37,5%). Najniższą przeżywalnością charakteryzowały się firmy z sekcji „Handel” (24,9%) oraz „Hotele i restauracje” (17,2%)”. W 2009 r. w grupach mikro i małych firm liczba przedsiębiorstw nowopowstałych była wyższa niż zlikwidowanych; natomiast w grupie przedsiębiorstw średnich i dużych liczba firm zlikwidowanych przewyższała liczbę nowopowstałych [Raport o stanie... 2010].

W okresie integracji z UE nie nastąpiła zasadnicza poprawa warunków administracyjno-legislacyjnych dla sektora MŚP. Małe i średnie firmy napotykają ciągle te same bariery, które utrudniają im bieżącą działalność i hamują rozwój. Są to przede wszystkim bariery prawne i administracyjne. Utrudniony jest także dostęp do kapitału. Brakuje odpowiednio wykwalifikowanych pracowników. Tego typu czynniki odgrywają tym większą rolę, im mniejsze jest dane przedsiębiorstwo [Raport o stanie... 2010].

Na wsi niższa jest jakość kadr niż w mieście, co wynika z ogólnie niższego poziomu wykształcenia ludności wiejskiej w porównaniu z miejską. Jest to m.in. przyczyną lokowania na terenach wiejskich firm działających głównie w sektorze handlu i usług, zajmujących się budownictwem, naprawą samochodów i maszyn rolniczych, a także małych sklepów z artykułami spożywczymi i produktami użytku domowego. Jest to więc działalność stosunkowo prosta i nie wymagająca dużych nakładów inwestycyjnych od właścicieli ani wysokich kwalifikacji od pracowników, ale jednocześnie generująca miejsca pracy nisko płatne.

Skala działalności gospodarczej na obszarach wiejskich jest znacznie mniejsza niż na terenach miejskich. W 2003 r. w Polsce było zarejestrowanych ogółem w systemie REGON

3581,6 tysięcy podmiotów gospodarki narodowej, z czego 76,3% znajdowało się na obszarach miejskich, a 23,7% na obszarach wiejskich. W okresie akcesji do UE wzrosła liczba podmiotów w systemie REGON i jednocześnie zmieniła się, chociaż niewiele, na korzyść obszarów wiejskich ich lokalizacja. W 2008 r. liczba podmiotów w systemie REGON wzrosła do 3757,1 tysięcy, w tym 75,3% stanowiły podmioty zlokalizowane na obszarach miejskich i 24,7% na obszarach wiejskich (tabela 3).

Tabela 3. Zmiany liczby podmiotów gospodarki narodowej w systemie REGON w okresie akcesji do UE według liczby pracujących i rodzajów działalności

Table 3. Changes in the number of firms registered in the REGON system during the time of Polish accession to the EU by number of employees and activities

Podmioty gospodarki narodowej zarejestrowane w rejestrze REGON*	Rok 2003		Rok 2008		Zmiany 2008/2003		Rok 2008 = 100%	
	obszary							
	wiejskie	miejskie	wiejskie	miejskie	wiejskie	miejskie	wiejskie	miejskie
Ogółem, tys.	849,3	2732,2	928,5	2828,6	109,3	103,5	100,0	100,0
- na 1000 ludności	57,9	116,2	62,5	121,5	107,9	104,6	x	x
	Według liczby pracujących, %							
do 9 osób	23,7	76,3	24,7	75,3	109,0	103,3	95,0	95,0
10-49	25,5	74,5	26,9	73,2	118,2	110,2	4,5	4,0
50-249	15,2	84,8	15,7	84,6	107,0	103,3	0,5	0,9
250 osób i więcej	7,8	92,2	8,3	91,7	100,0	93,6	0,0	0,2
	Według działalności, %							
Rolnictwo**	72,9	27,1	69,1	30,9	88,8	106,5	7,1	1,0
Przemysł i budownictwo	28,8	71,2	31,7	68,3	118,4	103,1	27,5	19,4
Usługi ogółem	20,5	79,5	21,3	78,7	108,6	103,6	65,4	79,5
- usługi rynkowe	20,3	79,7	21,0	79,0	106,9	102,4	57,8	71,5
- usługi nierynkowe	22,3	77,7	23,5	76,5	123,2	115,2	7,6	8,1

* Stan w dn. 31 XII. ** Rolnictwo, łowiectwo i leśnictwo, rybactwo.

Źródło: obliczenia własne na podstawie publikacji GUS [Charakterystyka... 2010, s. 111].

W okresie integracji, w związku z możliwością otrzymania dotacji na budowę lub modernizację infrastruktury technicznej na wsi (wodociągi, oczyszczalnie ścieków, gazociągi, dostawa energii elektrycznej) wielu przedsiębiorców uruchomiło na terenach wiejskich firmy zajmujące się budową tej infrastruktury. W latach 2003-2008 liczba przedsiębiorstw prowadzących działalność przemysłową i budowlaną wzrosła na obszarach wiejskich o 18,4%, podczas gdy na obszarach miejskich tylko o 3,1%, co miało niewątpliwie wpływ na wyższy na obszarach wiejskich w porównaniu z miejskimi wzrost liczby połączeń wodociągowych, kanalizacyjnych i gazowych. W latach 2003-2008 na obszarach wiejskich przybyło 13,7% połączeń wodociągowych prowadzących do budynków mieszkalnych, podczas gdy na obszarach miejskich wzrost ten wyniósł 9,1%; analogicznie przyłączy kanalizacyjnych przybyło 73,5% oraz 23,2%. Połączeń gazowych przybyło na obszarach wiejskich 8,4%, a na obszarach miejskich ubyło 26,5% [Charakterystyka... 2010].

Na obszarach wiejskich poprawiła się także sytuacja w sektorze usług, zwłaszcza nierynkowych. Jednocześnie wystąpiło duże zróżnicowanie zmian poszczególnych grup usług [Stefaniak 2010]. W latach 2003-2008 na obszarach wiejskich liczba aptek i punktów aptecznych wzrosła o 65,0%, podczas gdy na obszarach miejskich tylko o 11,7%; na obszarach wiejskich ubyło 2,9% placówek pocztowych, podczas gdy na obszarach miejskich przybyło 7,6%; analogicznie placówek wychowania przedszkolnego ubyło 5,1% oraz przybyło 8,9%, klubów ubyło 37,7% oraz przybyło 8,3%. Na obszarach wiejskich poprawiła się najbardziej dostępność usług oraz infrastruktura w zakresie ochrony zdrowia [Charakterystyka... 2010]. Korzystne zmiany infrastrukturalne, jakie nastąpiły na wsi w okresie integracji z UE znacznie poprawiły sytuację społeczną ludności wiejskiej.

Grupy producentów produkcji rolniczej szansą rozwoju małych gospodarstw

Szansą na funkcjonowanie małych gospodarstw o niskiej skali produkcji jest ich integracja. Jedną z jej form jest tworzenie grup producentów rolnych [Ustawa... 2000; Rozporządzenie... 2007]. Grupy producentów, w przeciwieństwie do pojedynczego małego gospodarstwa, mają przede wszystkim możliwość zmniejszenia kosztów produkcji, ułatwienia zbytu oraz poprawy konkurencyjności producentów przez stworzenie systemu wspólnego przygotowywania większych partii towaru do sprzedaży (sortowanie, konfekcjonowanie, oznakowanie), a następnie negocjowania ceny i formy dystrybucji [Chmielewska i Mierosławska 2009A].

Niestety, słabą stroną polskiego rolnictwa jest stan zorganizowania polskich producentów rolnych. Powszechnie uważa się, że wśród rolników przeważa indywidualizm i niechęć do wspólnego działania, u podstaw których znajdują się zarówno złe doświadczenia z okresu upaństwowienia spółdzielczości w latach centralnego sterowania, jak i błędy popełnione na początku lat 90. ubiegłego wieku. Opinia ta nie uwzględnia jednak wielu barier, przed jakimi stoją rolnicy. Przede wszystkim założenie grupy nie jest łatwym zadaniem, głównie ze względu na brak bazy, jak zaplecze infrastrukturalne (pomieszczenia na biuro, magazyny, sprzęt itp.) oraz kadry, głównie do rozliczeń finansowych.

W wielu krajach współpraca rolników w grupach producentów rolnych stanowi istotny element zdobywania rynku, gdyż nie działają oni w pojedynkę ale tworzą cały szereg powiązań między sobą na forum regionalnym i krajowym, dzięki czemu stają się znaczącym partnerem dla władz przy kreowaniu i realizacji polityki rolnej. Tworzą mocne powiązania gospodarcze sprzyjające rozwojowi lokalnemu i stabilizują sytuację na rynku pracy [Kierunki... 2010]. Przykładem są małoobszarowi ogrodnicy „związani” wspólną przechowalnią, sortownią i dystrybucją owoców i warzyw.

Do momentu wejścia Polski do UE funkcjonowało w Polsce 61 grup producentów rolnych; na koniec 2004 r. było ich 85, 2005 roku 120, 2006 roku 157, 2007 roku 252, 2008 roku 383 oraz na koniec 2009 roku 509 (w tym 136 grup spółdzielczych) [Martynowski 2010].

Grupy producentów rolnych mogą przybierać różne formy prawne, jak spółki, zrzeszenia, stowarzyszenia, spółdzielnie. Według form prawnych (stan na dzień 31.12 2009 r.) w 62% były to spółki z o.o., w 27% spółdzielnie, w 9% zrzeszenia i w 2% stowarzyszenia. W układzie wojewódzkim najwięcej grup producentów rolnych zostało utworzonych w województwie wielkopolskim (90, w tym 39 spółdzielczych), najmniej w świętokrzyskim (6, w tym 1 spółdzielcza). Najwięcej grup producentów owoców i warzyw było w województwie mazowieckim (44, w tym 6 spółdzielni) oraz kujawsko-pomorskim i

wielkopolskim (po 20), najmniej w podkarpackim, opolskim, śląskim i zachodniopomorskim (po 1) [Martynowski 2010]. Znaczne zróżnicowanie regionalne aktywności rolników w tworzeniu grup producentów rolnych wskazuje na konieczność bardziej aktywnego promowania tej formy zrzeszenia, zwłaszcza tam, gdzie nadal ta aktywność jest niska.

Wsparcie dla grup producentów rolnych w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 jest kontynuacją działania zapoczątkowanego w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich z lat 2004-2006. W ogólnej puli środków przeznaczonych na wspieranie grup producenckich prawie 80% stanowią fundusze z UE, co powinno stanowić dodatkową zachętę dla rolników do organizowania się w grupy. Pomoc finansowa na wspieranie grup producentów rolnych przewidziana jest na pokrycie kosztów zakładania i funkcjonowania grup w ciągu pierwszych pięciu lat ich istnienia.

Spółdzielcze formy gospodarowania perspektywą poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej małych gospodarstw

Brak własnych struktur gospodarczych pogarsza sytuację indywidualnych gospodarstw rolnych, zwłaszcza tych mniejszych i słabszych, na konkurencyjnym rynku. W przeciwieństwie do rolników z krajów „UE-15” nie biorą oni udziału (a jeśli tak, to w bardzo ograniczonym zakresie) w podziale wartości dodanej powstającej w obrocie i przetwórstwie produktów rolnych. Dlatego dla wielu gospodarstw, zwłaszcza małych i słabszych ekonomicznie, szansą nie tylko trwania ale nawet rozwoju może być reaktywacja (lub budowa) spółdzielczości rolniczej. Ponadto, jak wskazuje doświadczenie okresu przedwojennego, spółdzielczość generuje także pozytywne skutki społeczne na wsi. W 2010 r. w rolnictwie i jego otoczeniu funkcjonowało ponad 4700 spółdzielni; obsługę produkcyjno-usługową gospodarstw rolnych prowadziło około 1,5 tysiąca spółdzielni, a finansową blisko 600 banków spółdzielczych. Niestety, w procesie likwidacyjnym znajduje się blisko 1000 spółdzielni [Raport o stanie... 2010].

Największy udział w produkcyjnej obsłudze gospodarstw rolnych posiada spółdzielczość mleczarska, w której 300 tys. producentów mleka jest właścicielami 169 spółdzielni mleczarskich, dysponujących nowoczesnym potencjałem przetwórczym. Spółdzielcze mleczarstwo to ponad 70% rynku mleka. Jego wyroby cieszą się bardzo dobrą opinią zarówno na rynku krajowym, jak i zagranicznym. Powoli odbudowują swoją pozycję Spółdzielnie Ogrodniczo-Pszczelarskie. Na rynku wiejskim działalność usługową świadczą Spółdzielnie Kółek i Usług Rolniczych, będące spółdzielniami osób prawnych. Ich działalność koncentruje się głównie na usługach mechanizacyjnych, w szczególności zbioru roślin zbożowych (dysponują ponad 3 tys. kombajnów zbożowych); prowadzą także sprzedaż środków do produkcji rolnej, stacje paliw, stacje kontroli pojazdów oraz usługi warsztatowe. Niestety, znacznie zredukowały swoją działalność na rzecz rolnictwa Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”. Z 1345 czynnych spółdzielni „SCh” tylko około 20% prowadzi tzw. obrót rolny, tj. zajmuje się zaopatrzeniem rolnictwa w środki do produkcji rolnej oraz skupem płodów i produktów rolnych [Raport o spółdzielczości... 2010].

Jedną z form wielorodzinnych, zespołowych gospodarstw rolnych są Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. Są one podmiotami łączącymi gospodarstwa indywidualne oraz przedsiębiorstwa osób prawnych. Swoją działalność opierają głównie o pracę własną swoich członków, którzy występują zarówno jako pracodawcy, jak i pracownicy

(świadcząc pracę na rzecz spółdzielni decydują o poziomie uzyskiwanego przez siebie wynagrodzenia).

Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne jako forma prawna gospodarstw rolniczych przeżywała od początku transformacji ustrojowej w Polsce regres. Wskazuje na to stały ich ubytek: w 2002 r. funkcjonowało 955 RSP (użytkowały 318 tys. ha), do 2006 r. liczba ta zmalała do 845 (262 tys. ha). Przewidywano dalszy spadek do 818 w 2007 r. i do 792 w 2008 roku. Występowało regionalne zróżnicowanie rozmieszczenia spółdzielni. Najwięcej było ich w województwie wielkopolskim (15,0% spółdzielni w kraju), śląskim (11,0%) i opolskim (10,5%), a najmniej w warmińsko-mazurskim (2,1%) i podlaskim (2,9%). Integracja Polski z UE nie zahamowała trendu spadkowego liczby spółdzielni [Guzewicz, Kagan i Zdzieborska 2007].

„Spółdzielnie produkcji rolnej były w 2007 r. podstawowym miejscem pracy dla około 14,4 tys. swoich członków. Członkowie w zdecydowanej większości (97%) zatrudnieni byli przy produkcji rolnej oraz świadczeniu usług. Wśród pozostałych rodzajów działalności spółdzielni największy odsetek zatrudnionych (2%) angażowała działalność przetwórcza”. RSP, które aktualnie funkcjonują, należą do pracujących w nich rolniczych rodzin. Większość z nich to nowoczesne, prowadzone na wysokim poziomie zespołowe gospodarstwa rolne, będące także nośnikiem postępu technologicznego i biologicznego. Jednak „w części z nich dostrzegalne było zjawisko „przejadania” majątku. Podłożem tego zjawiska jest pewna niedoskonałość obowiązującego prawa spółdzielczego. Dotyczy na ogół tych jednostek, których członkowie są w wieku przedemerytalnym. Ciągłość trwania tej formy gospodarstw w Polsce będzie z pewnością ściśle związana z możliwością zmian prawa spółdzielczego [Adamski 2008].

Ruch odnowy wsi, jako kierunek wsparcia małych gospodarstw przez rozwój obszarów wiejskich

Rodziny rolnicze, użytkujące gospodarstwa rolne o małym obszarze, z którego wielkość dochodu jest ograniczona skalą produkcji, jeśli chcą poprawić swoją sytuację dochodową, powinny starać się niskie dochody z rolnictwa uzupełniać dochodami z innych źródeł. Jedną z najczęściej praktykowanych form uzyskania pozarolniczego dochodu jest agroturystyka. Jednak agroturystyka ma szanse rozwoju przede wszystkim we wsiach położonych w okolicach atrakcyjnych krajobrazowo lub posiadające zabytki. Natomiast we wsiach „w których nie ma nic ciekawego”, magnesem przyciągającym turystów może być coś nietypowego, jak np. podporządkowanie wsi jednemu tematowi, który wyróżni ją spośród innych, a w efekcie stanie się źródłem dodatkowych dochodów. Tworzenie tzw. wsi tematycznych oraz wdrażanie programów odnowy wsi może być skutecznym sposobem ożywienia gospodarki wiejskiej w Polsce [Chmielewska 2009B; Chmielewska i Mierosławska 2009B]. Niestety, realizowane w Polsce programy odnowy wsi koncentrują się głównie wokół zadań infrastrukturalnych (budowa dróg, chodników, wodociągów), remontowych (świetlic, szkół, placów zabaw) oraz upiększających. Są to działania potrzebne i pozytywne, ale zbyt mało uwagi poświęca się działalności o charakterze niematerialnym, które mogą wpływać na podejmowanie decyzji o pozostaniu lub opuszczeniu wsi, co ma zasadnicze znaczenie dla zachowania żywotności lub wyludniania się obszarów wiejskich. Przykładowo Program Odnowy Wsi Województwa Śląskiego składał się z cyklu szkoleniowo-aktywizującego na tematy m.in. samozatrudnienia osób

poszukujących pracy, zakładania na wsi mikroprzedsiębiorstw oraz małych firm, jak również marketingu produktów lokalnych i regionalnych, dofinansowywania drobnych projektów inwestycyjnych w obszarze zagospodarowania centrów wsi, terenów zielonych, sportowych i rekreacyjnych oraz placów zabaw, jak również projektów nieinwestycyjnych [Magryś 2011]. Natomiast wsie tematyczne to takie, gdzie cała wieś staje się „produktem turystycznym”, a jej mieszkańcy mogą zarabiać organizując np. „festiwal chleba”, „makowy odpust” czy „festyn celtycki” albo rozszerzając funkcje szkół lub bibliotek itp., jak jest to praktykowane w Austrii i Niemczech.

Okres integracji z UE rozbudził w Polsce zainteresowanie programami odnowy wsi, głównie w z uwagi na możliwości unijnego współfinansowania projektów. Niestety, w wielu przypadkach nieuzyskanie unijnej dotacji oznaczało rezygnację z tej formy aktywizacji mieszkańców wsi.

Zakończenie

Integracja Polski z Unią Europejską przyczyniła się do poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej rodzin rolniczych oraz pozytywnych przemian na obszarach wiejskich, zarówno przez formy finansowego wsparcia gospodarstw rolniczych, jak i przez stworzenie warunków aktywizacji różnych form działalności pozarolniczej, ale wiele z nich nie ma znamion trwałości.

Przejawem dostosowywania się wsi do przemian cywilizacyjnych i przejmowania przez obszary wiejskie nowych pozarolniczych funkcji jest rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, co jest szczególnie istotne dla poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej gospodarstw małych, przede wszystkim ze względu na powstawanie nowych miejsc pracy i możliwości pozyskania dodatkowych dochodów ze z pozarolniczych źródeł.

Ogromne znaczenie ma kształtowanie trwałych postaw przedsiębiorczych mieszkańców wsi, szczególnie na terenach o wysokim poziomie bezrobocia. Stymulowanie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wymaga podejmowania kompleksowych, zinstytucjonalizowanych działań.

Literatura

- Adamski M. [2008]: Procesy dostosowawcze w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych. Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 120., Warszawa, s. 14 oraz ss. 41-42.
- Charakterystyka obszarów wiejskich w 2008 roku. [2010]. GUS, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Olsztyn, ss. 108-110.
- Chmielewska B. [2009A]: Odnowa wsi jako jedna z form realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich, rozdział 5. [W:] Wybrane zagadnienia polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i na Ukrainie. B. Chmielewska (red.). Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 146, Warszawa.
- Chmielewska B. [2009B]: Strategia rozwoju rolnictwa, gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich na przykładzie województwa mazowieckiego. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009, Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 135, Warszawa, ss. 9-10.
- Chmielewska B., Mierosławska A. [2009A]: Dylematy organizacji rynku owoców i warzyw przed i po integracji Polski z Unią Europejską, rozdział VII. [W:] Pilne potrzeby do rozwiązania w rolnictwie. B. Chmielewska (red.). Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 71. Warszawa, s. 67-74.
- Chmielewska B., Mierosławska A. [2009B]: Wsie tematyczne częścią programu odnowy wsi, rozdział 6. [W:] Wybrane zagadnienia polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i na Ukrainie. B. Chmielewska (red.). Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 146, Warszawa.

- Dąbrowska I., Zielińska M. [2008]: Rolnictwo. [W:] Cztery lata członkostwa Polski w UE. Bilans kosztów i korzyści społeczno-gospodarczych. Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Departament Analiz i Strategii, Warszawa, s. 54.
- Guzewicz W., Kagan A., Zdzieborska M. [2007]: Procesy dostosowawcze w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych. Raport 3. Program Wieloletni IERiGŻ-PIB 2005-2009. Raport nr 77. Warszawa, ss.13-16.
- Kierunki rozwoju obszarów wiejskich, założenia do „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa”. [2010]. maszynopis MRiRW, Warszawa, ss. 14-15.
- Magryś W. [2010]: Regionalne programy odnowy wsi w Polsce na przykładzie województwa śląskiego. [Tryb dostępu:] www.odnowawsi.pl. [Data odczytu: lipiec 2011].
- Martynowski M. [2010]: Stan zorganizowania Spółdzielczych Rolniczych Grup Producentkich. Prezentacja, Spółdzielczy Instytut Badawczy. [Tryb dostępu:] www.krs.com.pl. [Data odczytu: lipiec 2011].
- Niskotowarowa gospodarka rolna w Europie: definicje i najważniejsze zagadnienia. [2010]. Europejska Sieć na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich; seminarium pt. „Niskotowarowa gospodarka rolna w UE: sytuacja dzisiaj i perspektywy na przyszłość”. S. Davidova (red.). Sybin, Rumunia, dn. 13-15.10.2010 r., s. 9-10.
- Raport o spółdzielczości polskiej. [2010]. [Tryb dostępu:] <http://krs.org.pl/>. [Data odczytu: 25.01.2011].
- Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2007-2008. [2009]. A. Żoźniński (red.). PARP, Warszawa, s. 29.
- Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008-2009. [2010] A. Wilmańska (red.). PARP. Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii i Eksploatacji – PIB, Warszawa, s. 34.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 kwietnia 2007 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania "Grupy Producentów Rolnych" objętej Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. [2007]. *Dz. U.* nr 81, poz. 550, z późn. zm. zastępującymi poprzednie rozporządzenie w tym zakresie. Nowelizacje rozporządzenia z dnia 9 kwietnia 2008 r. *Dz. U.* nr 72, poz. 425.
- Stefaniak J. [2010]. Rola usług w gospodarce. [Tryb dostępu: <http://mikro.univ.szczecin.pl>. [Data odczytu: 19.05.2010], s. 90,
- Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw. [2010]. *Dz. U.* nr 88, poz. 983, z późn. zm.
- Zaręba M.E., Rupniewska E. [2008]: Pracujący w gospodarce narodowej w 2007 roku. GUS, Warszawa.